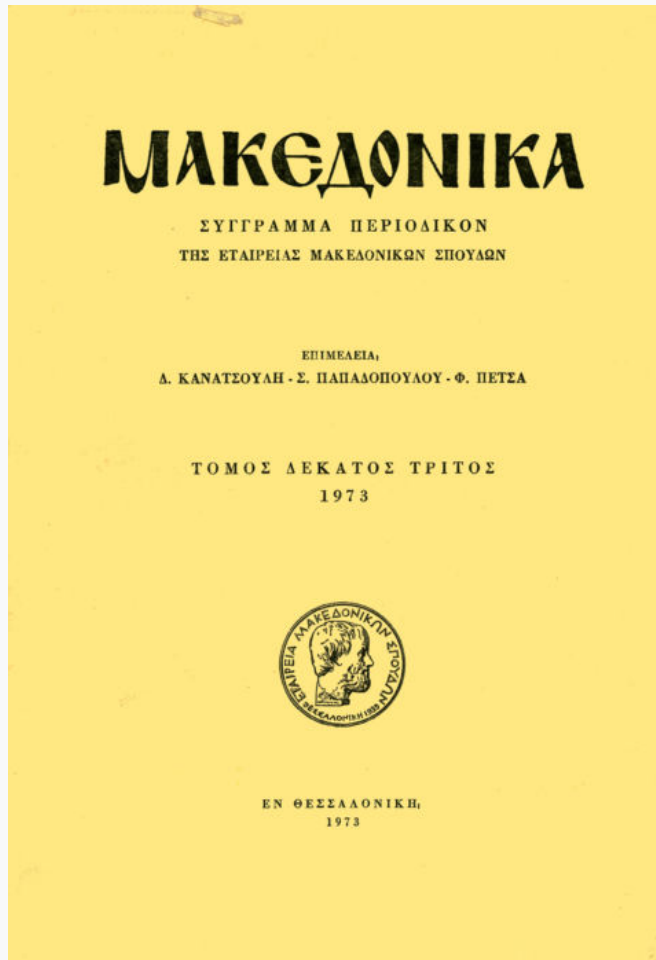

Μακεδονικά

Τόμ. 13, Αρ. 1 (1973)

Θεοδώρου Ν. Βλάχου, Η ιστορία της Φιλιππουπόλεως κατά την Βυζαντινή περίοδον

Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου

doi: [10.12681/makedonika.921](https://doi.org/10.12681/makedonika.921)

Copyright © 2015, Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μ. (1973). Θεοδώρου Ν. Βλάχου, Η ιστορία της Φιλιππουπόλεως κατά την Βυζαντινή περίοδον. *Μακεδονικά*, 13(1), 459–466. <https://doi.org/10.12681/makedonika.921>

τοῦσαν τάξιν, καθ' ἣν διατηρουμένης τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας καὶ αὐτοτελείας ἐκάστη Ἐκκλησίας ἐν ἐκάστῃ περιοχῇ, σεβαστὸν ἀποβαίνει τὸ εἰδικὸν εἰς τὰ εὐρύτερα διορθόδοξα θέματα status quo, καθ' ὃ ἀναγνωρίζεται ἡ πρωτοβουλία καὶ πρωτοπορεία καὶ ὑπεύθυνος ἐνέργεια τῆς ἀπὸ τῶν αἰῶνων καὶ τῆς πράξεως ἀναδειχθείσης πρωτοθρόνου Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἡ δὲ συνεργασία τῶν κατὰ τόπους Ὀρθοδόξων Ἀυτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν μετ' αὐτῆς, καὶ ἡ ἐν συμπνοίᾳ εὐθυγράμμισις τῆς ὀρθοδόξου ἐναντι τῶν ζητημάτων θέσεως, ἐναρμονίζονται εἰς σύστημα ἐνεργείας ἀποπνέον τὴν ἐνυπάρχουσαν ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ εὐρυτέραν ἐνότητα». Δὲν ἦτο εἰς τὰς προθέσεις μου νὰ προβῶ εἰς τοιαύτην ἐκτενῆ βιβλιοκρισίαν. Ἐν τῇ προόδῳ ὁμοῦ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἔργου τούτου δὲν ἠδυνήθην νὰ μὴ ἀναγνωρίσω τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν χρέος ἐθεώρησα νὰ καταστήσω γνωστὴν εἰς τὸ εὐρύτερον κοινόν, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει τὴν εὐκαιρίαν καὶ τὸν χρόνον νὰ ἀναγνώσῃ εὐχερῶς τοιαύτης σημασίας καὶ ἐκτάσεως ἔργα. Πράγματι, ὁ συγγραφεὺς κατῳρώσθη εἰς ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἔκδοσιν καὶ μὲ ἐξαιρετικὸν χειρισμὸν νὰ ἀντιμετώπισῃ ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν γένεσιν, τὴν ἀνώψισιν, τὴν λειτουργίαν, τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν ἀνάκαθεν ἀποστολὴν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Θὰ ἦτο πολὺ φυσικὸν ὁ συγγραφεὺς, ἱεράρχης διαπρεπῆς τοῦ Πατριαρχείου τούτου, νὰ παρασυρθῇ εἰς περιγραφὰς καὶ κρίσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔδιδον ἔντονον τὸ χροῦμα τῆς ὑποκειμενικῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων τούτων. Χαίρω διότι δὲν ἠδυνήθην νὰ διαπιστώσω τοιοῦτόν τι, ἐν γνώσει πάντοτε τοῦ γεγονότος τελῶν ὅτι ἡ ἀπόλυτος ἀντικειμενικότης δὲν εἶναι κάτι τὸ ἐγκοσμίως ἐφικτόν. Πάντως ὁ τρόπος ἐκθέσεως τῶν γεγονότων, ἡ χρῆσις τοῦ συνόλου σχεδὸν τῆς ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίας, ἡ ἐν ἐκτάσει ἀνάλυσις καὶ εὐστοχος κατὰ τὰς περιστάσεις κριτικὴ τῶν γνωμῶν τὰς ὁποίας παραθέτει, κυρίως τῶν διτταμένων πρὸς τὰς ἰδίαις αὐτοῦ γνώμας, ἡ ἀθθεντικὴ ἐν πολλοῖς ἐρμηνεία τὴν ὁποίαν δίδει εἰς τοὺς κανόνας δι' ἰσχυρῶν λογικῶν, νομικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιχειρημάτων, ἡ ὠραιότατη καθαρολόγος γλῶσσα τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ μετὰ σαφηνείας καὶ γλαφυρότητος, προσδίδουν εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἀξιῶν ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν τελικῶς συμφωνῇ τις ἢ οὐ πρὸς τὰ συμπερίσματά του. Δὲν παραλείπω νὰ τονίσω ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀντιμετωπίζει μετὰ πολλῆς παρρησίας καὶ πολλῆς ἐπιμελείας τὰ σπουδαιότατα τῶν συνδεθέντων μὲ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ζητημάτων, ἀλλὰ καὶ μὲ φιλελευθέραν σκέψιν καὶ κρίσιν κατὰ τρόπον, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ λαμβάνῃ σαφῆ εἰκόνα τόσοσιν τῆς ἱστορίας, ὅσον καὶ τῆς σημερινῆς θέσεως τοῦ Πατριαρχείου τούτου εἰς τὸ σύστημα τῶν λειτουργουσῶν ἀνὰ τὸν κόσμον Ἐκκλησιῶν, ἀπαραίτητον ἄλλωστε διὰ τὴν ἄρσιν τῶν ἱστορικῶν παρεξηγήσεων καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ συμπνοίας μεταξὺ αὐτῶν.

Τὸ ὅλον ἔργον ἐπιτελεῖται μὲ τμήμα συντεταγμένον εἰς τὴν γαλλικὴν (σελ. 354-369) καὶ τιτλοφορούμενον «Epilegomena», εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται σύντομος ἀπόδοσις τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου, διὰ τοῦ μὴ γνωρίζοντας τὴν ἐλληνικὴν, μὲ πίνακα βιβλιογραφίας (σελ. 371-380) ἐκ τοῦ ὁποίου καταφαίνεται ὁ πλοῦτος αὐτῆς, ὡς καὶ μὲ εὐρετήριον κυρίων ὀνομάτων, τοπωνυμίων καὶ ὄρων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΝΑΣΤ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ

Θεοδῶρου Ν. Βλάχου, Ἡ ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 157 + 1 χάρτης.

Ἡ Φιλιππούπολις ἰδρύθηκε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ 341 ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β' τῆς Μακεδονίας στὴ βόρεια Θράκη, μεταξύ Ροδόπης καὶ Αἴμου, στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Ἐβρου. Πόλις μὲ ἀρχαία ἐλληνικὴ παράδοσις, ὑπῆρξε κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἐξ αἰτίας ἀκρίβως τῆς θέσεώς της, σημαντικὸ κέντρο, στρατιωτικὸ καὶ οἰκονομικὸ. Ἡ σημασία της με-

γύλωσε περισσότερο, απότομα τα σύνορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μετατοπίστηκαν νοτιότερα, στην περιοχή του Αίμου, γιατί τότε η Φιλιππούπολη έγινε δρυμητήριο και προχωρημένο φυλάκιο για την άμυνα του Κράτους στο έπισημαλές αυτό σύνορο του Δουνάβηως, από όπου συνεχώς επιδρομείς ή νεοεγκατεστημένοι λαοί άπειλοδσαν την αυτοκρατορία. Έτσι μετά την έγκατάσταση των Βουλγάρων και την ίδρυση του Βουλγαρικού Κράτους στα βόρεια του Αίμου (681), η Φιλιππούπολη έγινε συχνά κέντρο άμυνας ή άφαιτηρία έκστρατείας έναντιών των Βουλγάρων. 'Η πόλη έπαιξε έπίσης μεγάλο ρόλο κατά τη διάρκεια των Σταυροφοριών, γιατί βρισκόταν στον δρόμο που ώδηγούσε από την Κεντρική Εύρώπη στην Κωνσταντινούπολη και συχνά ύπηρξε βάση άνεφοδιασμού ή σταθμός στην πορεία των Σταυροφόρων προς την Άνατολή. Κατά την έποχή της Φραγκοκρατίας (1204-1261) ή Φιλιππούπολη έγινε επανειλημμένα άντικείμενο βουλγαρολατινικών και έλληνοβουλγαρικών συγκρούσεων, γεγονός που δείχνει άκριβώς τη σημασία που παρουσίαζε ή κατοχή της για την επικράτηση σ' όλη τη γύρω περιοχή. Την ίδια σημασία είχε και στην έποχή των Παλαιολόγων (1261 κ.έ.): στις δυναστικές έριδες των διεκδικητών του θρόνου, αλλά και στις συγκρούσεις Βυζαντινών και Βουλγάρων ύπηρξε συχνά το μήλο της Έριδος και άλλαξε επανειλημμένα κύριο, ώς ότου κατακτήθηκε όριστικά από τους Τούρκους (1363/4).

Σ' όλη την υπερχλιετή παραγμένη μεσαιωνική ιστορία της, όπως άργότερα κατά τη μακρόχρονη περίοδο της Τουρκοκρατίας, ή Φιλιππούπολη διατήρησε τον έλληνοκό χαρακτήρα της, και το έλληνοκό στοιχείο ύπηρξε πάντοτε οίκονομικά και πολιτιστικά ίσχυρό στην περιοχή αυτή των άλλοεθνών επιδράσεων και συγκρούσεων άντιθέτων επιδύωσεων και συμπερόνων.

Γι' αυτόν τον λόγο, ή μελέτη της ιστορίας της άκρικής αυτής πόλεως και ή θέση της στη διοικητική, πολιτιστική και οίκονομική ζωή της περιοχής άποκτά ιδιαίτερη σημασία. 'Η έργασία του κ. Βλάχου θα άποτελούσε έπομένως σημαντική συμβολή, άν κατάθρωνε να άντακριθίη σ' αυτό το βασικό αίτημα και να δώση μιá συνολική εικόνα του ρόλου της Φιλιππούπολεως μέσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία και να σκιαγραφήση τον αυτόνομο βίο της. Δυστυχώς όμως δέν έπέτυχε να καλύψη αυτούς τους στόχους. Στην έργασία αυτή έπισημαίνονται πολλά σφάλματα μεθόδου, ουσίας και διατυπώσεως. Έπειδή ό χώρος δέν έπιτρέπει να σημειωθούν όλα, θα περιοριστώ στα πιό σημαντικά και χαρακτηριστικά.

Γενικά, νομίζω ότι στη μονογραφία μιás πόλεως θα πρέπη να καταβάλλεται προσπάθεια ώστε ή ιστορία της να εκτεθίη κατά τρόπο συνεχή, από τη σκοπιά πάντοτε αυτής της ίδιας της πόλεως, τοποθετημένης βέβαια μέσα στα πλαίσια της γενικώτερης ιστορίας και σε συνάρτηση με το πολιτικό κέντρο στο όποιο άνήκει. Στη μελέτη όμως που εξετάζουμε γίνεται το αντίστροφο: άποσπώνται δηλ. από τη γενική ιστορία τα γεγονότα εκείνα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τη Φιλιππούπολη και έτσι ή έκθεση χάνει συχνά τη συνοχή της. Έπίσης παρέχονται γνωστά στοιχεία της γενικώτερης ιστορίας με τρόπο άδικαιολόγητα εκτενή (βλ. π.χ. σελ. 52-53, 53-54, 74, 91, 112-113, 120-1) και κάποτε με ζημιά της σαφήνειας, ενώ έξασθενούν μέσα στο σύνολο τα σημεία εκείνα που έπρεπε να ύπογραμμισθούν ιδιαίτερα, άφοο συνδέονται άμεσα με την ιστορία της πόλεως.

'Η μελέτη χωρίζεται σε τρία μέρη: Το πρώτο περιέχει, χωρίς γενικό τίτλο, τη *γεωγραφική ένημέρωση* και τις *ονομασίες της πόλεως* (σελ. 27-37), το Β' την *Πολιτική 'Ιστορία* κατά τον Γ' ΙΔ' αί. (σελ. 39-126) και το Γ' την *Έκκλησιαστική 'Ιστορία* από τον Γ' αί. ως τον ΙΔ' αί. και σε μερικές περιπτώσεις ως τις ήμέρες μας (σελ. 126-150). 'Η μελέτη κλείνει με «συμπεράσματα» (σελ. 151-152) και «εύρητηριο» [κυρίων όνομάτων] (σελ. 153-157). Στην άρχή της έργασίας ύπάρχει βιβλιογραφία (σελ. 12-25). Από τα παραπάνω διαπιστώνεται μιá άνισότητα στη διάρθρωση της ύλης. Π.χ. το μικρό Α' μέρος έπρεπε ουσιαστικά να άπο-

τελέση ένα εισαγωγικό κεφάλαιο στην κυρίως Πολιτική Ίστορία και επίσης τὰ διάφορα μέρη νὰ ἀναφέρονται στην ἴδια χρονική περίοδο.

Στὸ Α' μέρος, κεφ. Α', σχετικά με τὴ γεωγραφικὴ ἐννομήρωσι (σελ. 27-29), ὁ σ. περιορίζεται σὲ γενικότερες γιὰ τὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς πόλεως, τὸ γεωγραφικὸ στίγμα καὶ τὸ κλίμα της, ἐνθὼ θὰ ἔπρεπε νὰ δώσῃ λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ χώρου καὶ τῆς περιοχῆς. Ἔτσι, μετὰ τὸν ἀφορισμὸν ὅτι «ὄλιγα πόλεις ἔχουν τὸ πλεονέκτημα νὰ εὐρίσκωνται εἰς τόσον προνομιούχον θέσιν ὡς ἡ Φιλιππούπολις», θὰ ἔπρεπε νὰ περιγραφῆ ἀκριβῶς αὐτὴ ἢ προνομιούχος θέση ἀπὸ γεωγραφικῆ, στρατιωτικῆ καὶ οἰκονομικῆ ἀποψη. Ἐπίσης σημειώνεται ἀόριστα καὶ σύντομα ὅτι «ὁ Ἐβρος καὶ ἡ στρατιωτικὴ ὁδὸς Βελιγραδίου-Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία διήρχετο ἐκ τῆς Φιλιππουπόλεως, ἔδωσαν εἰς τὴν πόλιν σπουδαίαν ἐμπορικὴν καὶ στρατηγικὴν σημασίαν», ἐνθὼ θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ ἡ πόλις στὸν εὐρύτερον χῶρον καὶ σὲ συνάρτησιν μετὰ τὴ γύρω περιοχῆ, νὰ ἀναφερθῶν με λεπτομέρεια οἱ φυσικὲς διαβάσεις, ποὺ καθιστοῦν τὴν Φιλιππούπολιν σημαντικὸν στρατιωτικὸν κόμβον, καθὼς καὶ οἱ ἐμπορικὸι δρόμοι, ποὺ τὴν ἐνώνουν μετὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην, ὅπως καὶ μετὰ τὴ Νότια Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη. Μιὰ ὑποδειγματικὴ μελέτη τοῦ εἶδους βλέπε στὸ συνθετικὸν ἔργον τοῦ P. Lemerle, «Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine», Παρίσι 1945, κυρίως σελ. 70-74. Ὁ κ. Βλάχος θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ λάβῃ ὑπόψη του ὄχι μόνον σάν ὑπόδειγμα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν σελ. 71 κ.έ. ἀναφέρονται με λεπτομέρεια οἱ δρόμοι ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολιν ἢ ποὺ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολιν στοὺς Φιλίππους.

Κατόπιν ὁ σ. ἐξετάζει τὸ ὄνομα σίεσ τῆς πόλεως (σελ. 30-37) ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα: παράλληλα μετὰ τὸ ὄνομα Φιλιππούπολις, ποὺ πῆρε ἡ πόλις ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Φιλίππου τὸν Β' καὶ διατήρησε ὡς τοὺς νεώτερους χρόνους, ὁ σ. σημειώνει τὰ ὀνόματα *Εὐμολτιάς* κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, *Φλαβία*, *Οὐλλία* καὶ *Τριμόντιον* κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, τὸ σπανιώτατον *Pulvudena* (-deba) κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, καὶ *Ploudin* καὶ τὸ *Ploudin* κατὰ τὴ νεώτερη ἐποχὴ—ὄνομασία ποὺ ἔχει ἡ πόλις καὶ σήμερα.

Κι ἐδῶ ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων καὶ ἡ ὄλη ἐπιχειρηματολογία δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφῆς καὶ περιέχει ἀντιφάσεις καὶ σφάλματα. Γιὰ τὸ ὄνομα *Εὐμολτιάς* π.χ., ὁ σ. σημειώνει με ἐπιφύλαξιν ὅτι «εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ Θῶρακες κατόκησαν καὶ εἰς τὴν ἐπτάλοφον Φιλιππούπολιν», ἐνθὼ ἀμέσως παρακάτω βεβαιώνει ὅτι «ἐξ ἐπιγραφῶν πληροφοροφούμεθα ὅτι εἰς τὴν Φιλιππούπολιν κατόκει θρακικὴ φυλὴ *Εὐμόλπιον*» (σελ. 31)—ἐπομένως δὲν χρειάζονται ὑποθέσεις γιὰ ἓνα γεγονὸς μαρτυρημένον. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴν ὁ σ. παραπέμπει σὲ παλαιότερες ἐκδόσεις καὶ ὄχι στὸ ἔργον τοῦ G. Mihailov, *Inscriptions Graecae in Bulgaria repertae*, III/I, Σόφια 1961, ὅπου δημοσιεύονται ὅλες οἱ ἐπιγραφῆς τῆς Φιλιππουπόλεως μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Τὸ *Φλαβία* καὶ τὸ *Οὐλπία* δὲν εἶναι ὀνόματα τῆς Φιλιππουπόλεως, ὅπως ὑποθέτει ὁ σ. (σελ. 32), ἀλλὰ ἐπιθετα-τίτλοι: τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα παραπέμπει παρέχουν τὴς ὀνομασίας *Φλαβία Φιλιππούπολις* καὶ *Οὐλλιον Τριμόντιον* (πὸ σωστὰ οἱ παραπομπῆς θὰ ἔπρεπε νὰ γίνονιν στὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ Dessau, *Ins.*, ἀρ. 2094 καὶ 2008 ἀντίστοιχα). Ἡ ὀνομασία *Οὐλλία Φιλιππούπολις* παραδίδεται σὲ ἀνέκδοτον κείμενον (στρατιωτικὸν δῖπλωμα), ποὺ ἀναφέρει ὁ Ch. Davon (RE, A 19/2, 1938, στ. 2245 στ. 16-26: *Ulp(ia) potentis Philippopolis*), ἀλλὰ παραλείπει ὁ σ. Σύμφωνα μετὰ συνήθειαν τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, οἱ πόλεις στίς ὁποῖες εἶχε παραχωρηθῆ τὸ δικαίωμα τῆς *ρωμαϊκῆς πόλεως*, πρόσθεταν στὸ ὄνομά τους ἓνα ἐπιθετον προερχόμενον ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος ποὺ εἶχε παραχωρήσει τὸ προνόμιον. Ἔτσι ἡ Φιλιππούπολις πῆρε τὸ ἐπιθετον *Φλαβία* ἀπὸ τοὺς Φλαβίους καὶ *Οὐλλία* ἀπὸ τὸν Τραϊανόν. Ἡ ταῦτιση τοῦ *Trimum* μετὰ τὴν Φιλιππούπολιν, ποὺ δέχεται καὶ ὁ Oberhammer (RE, VII A/1 (1939), στ. 157) καὶ ἀνάγεται στὸν Mommsen, ἀπαιτεῖ μεγαλύτερη

Έρευνα—πρβλ. και τις επιφυλάξεις των G. Kazanov και Δ. Καλαποθάκη, που ό σ. όρθά σημειώνει στη σελ. 32, ύποσ. 18.

Γιά τό σημερινό όνομα τής πόλεως Plovdiv δέν έγινε ειδική έρευνα, αλλά μόνο σύντομη έκθεση τών σχετικών ειδήσεων και άπόψεων. Άπαραίτητη θά ήταν μία γλωσσολογική μελέτη και συσχετισμός με τό Pulvudeva (-deba) (που παραδίδει ό Jordanes και ό Richards Londoniensis) καθώς και άνάμεσα στό όνομα Plovdin (που άπαντά μετά τόν ΙΕ' αϊ.) και τό σημερινό Plovdiv: ή φωνητική συγγένεια είναι προφανής και πιθανότατα οι σλαβικοί και βουλγαρικοί τύποι προέρχονται από παραλλαγή του έλληνικού όνόματος.

Στό Β' μέρος ό σ. μελετά τήν π ο λ ι τ ι κ ή ί σ τ ο ρ ί α τής Φιλιππουπόλεως από τό 250 (καταστροφή τής πόλεως από τους Γοτθους) ως τό 1363/1364 (κατάληψη της από τους Τούρκους).

Γιά τήν έναρξη τής πολιτικής Ιστορίας τής πόλεως από τό 250 μ.Χ. έχω επιφυλάξεις: ή επιδρομή τών Γότθων δέν νομίζω ότι άποτελεί βασική τομή στην Ιστορία τής Φιλιππουπόλεως, ούτε πάλι τό έτος 250 έχει ιδιαίτερη σημασία για τή γενικότερη Ιστορία. Έξ άλλου άνάγεται στη ρωμαϊκή έποχή. 'Επίσης ό σ. άρχίζει τό Ιστορικό μέρος του έργου του in medias res, ενώ θά έπρεπε νά προτάξει σύντομο εισαγωγικό σημείωμα για τή προηγούμενη Ιστορία τής πόλεως (που άποσπασματικά παρέχεται στό κεφάλαιο για τις όνομασίες της), ώστε ό άναγνώστης νά άποκτήσει σαφή εικόνα τής καταστάσεως και τής θέσεως της πριν από αυτούς τους χρόνους.

Βασική παρατήρηση για όλο τό Β' μέρος είναι ότι ό σ. δέν μελετά ιδιαίτερα τή διοικητική όργάνωση τής Φιλιππουπόλεως και τή θέση της μέσα στό διοικητικό σύστημα άρχικά του Ρωμαϊκού και κατόπιν του Βυζαντινού Κράτους—θέση που δείχνει άκριβώς τή σημασία αυτού του άστικού κέντρου. 'Όπως είναι γνωστό, ή Φιλιππούπολη έγινε επί Διοκλητιανού τό κέντρο τής *Provincia Thraciae*, που ύπαγόταν στην *diocesa thraciarum*. 'Από τό 337 ή «διοίκηση» αυτή ύπαγόταν στην «*praefectura pretorio per orientem*» (βλ. σχετικά E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, τόμ. Α', σελ. 70, 132 και χάρτες). Τή μορφή αυτή τής διοικήσεως διατήρησε ή πόλη και μετά τόν Ε' αϊ. Κατά τόν Θ' αϊ. ή Φιλιππούπολη άνήκε στό «θέμα Μακεδονίας» (πρώτη μνεία στά 802), ενώ στά 975/980 άποτελέσε χωριστό θέμα (βλ. σχετικά παρακάτω).

Μετά τις γενικές αυτές παρατηρήσεις επισημαίνω ειδικότερα τά ακόλουθα: 'Η παραπομπή στον Δέξιππο για τήν επιδρομή τών Γότθων (σελ. 40 κ.έ.) έπρεπε νά γίνη στην έκδ. Jacoby, *Fr. Gr. Hist.*, fr. 26 (και όχι στην έκδ. Müller, *Fr. Hist. Gr.*), όπου τό κείμενο είναι πληρέστερο και όρθότερο.

Στό κεφ. Γ' «Αί άβαροσλαβικοί επιδρομαί εις τήν Θράκην και ή πολιορκία τής Φιλιππουπόλεως» (σελ. 56-58), ή έκθεση τών γεγονότων είναι άόριστη και ό ρόλος τής Φιλιππουπόλεως χάνεται μέσα σε γενικότερης σημασίας συμβάντα, παρόλο που στον τίτλο του κεφ. ή πολιορκία της αναφέρεται σαν τό κύριο γεγονός. 'Ακόμη παρατηρώ ότι για τό επίμαχο πρόβλημα τών άβαροσλαβικών επιδρομών και τή χρονολόγησή τους άγνοείται ή βασική βιβλιογραφία'. 'Επίσης δέν εύσταθεί ή γενική παρατήρηση του σ. ότι ήδη τόν ΣΤ' αϊ. «οί Σλάβοι ήρχισαν νά μη άρκούνται εις τάς λεηλασίας και, όσάκις κατελάμβανον βυζαντινά έδάφη, τά διετήρουν ως χάρων παραμονής των» (σελ. 57). Αυτή ή τακτική δέν είχε γίνει τό ν ΣΤ' αϊ. γενικός κανόνας.

Στό Δ' κεφ. (σελ. 59-79), που αναφέρεται στην εγκατάσταση τών Βουλγάρων στη Χερ-

1. Βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Συμβολή εις τήν χρονολόγησιν τών άβαρικών και σλαβικών επιδρομών επί Μαυρικίου (582-602), Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινών Έρευνών, σελ. 145 ύποσ. 1, όπου και ή σχετική έκτενης βιβλιογραφία.

σόνησο του Αΐμου, στις σχέσεις τους με τὸ Βυζαντινὸ Κράτος καὶ στὶς βουλγαρικές ἐπιδρομές στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ ἰδιαίτερα στὴ Θράκη (σελ. 59-66) —γεγονότα πολὺ σημαντικά γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Φιλιππουπόλεως— ὑπάρχουν βασικὲς παραλείψεις καὶ σφάλματα. Ἐτεῖ τὰ σχετικὰ μετὰ τὸ ὄνομα τῶν Βουλγάρων εἶναι συγκεχυμένα (γιὰ τὸ θέμα βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*¹, Βερολίνο 1958, Α', σελ. 108-131, Β', σελ. 100-106, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἐπίσης ἔπρεπε νὰ γίνῃ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ ἔθνικὸ ὄνομα τῶν *Βουλγάρων* καὶ στὰ ἀρχαῖζοντα ἔθνικὰ ὀνόματα *Σκύθες* (καὶ ὄχι Σκύθοι, ὅπως συχνὰ τοὺς ἀναφέρει ὁ σ.), *Μυσοί*, *Παίονες*, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ὄχι μόνον γιὰ νὰ δηλώσουν τοὺς Βουλγάρους, ἀλλὰ γενικὰ κάθε λαὸ πού κατὰ καιροὺς κατοικοῦσε σ' αὐτὸν τὸν γεωγραφικὸ χῶρο. Ὁ σ. δὲν σημειώνει ἐπίσης (σελ. 59) τὸν ἀκριβῆ χρόνον τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Βουλγάρων καὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Κράτους: ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ γεγονός χρονολογεῖται στὸ ἔτος 681.

Ἔοσα γράφει ὁ σ. γιὰ τὴν ἰδρυση καὶ διοίκηση τῶν θεμάτων (σελ. 65) δείχνουν πλήρη ἀγνοία αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ θεσμοῦ καὶ σύγχυση ἀνάμεσα στοὺς διοικητικοὺς καὶ γεωγραφικοὺς ὄρους. Ὁ σ. σημειώνει ὅτι «τὸν Θ' αἰῶνα ἐφηρμόσθη εἰς τὰς ἡπειρωτικὰς (sic) περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας τὸ διοικητικὸν σύστημα τῶν θεμάτων», ἐνδὲ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ θεματικὴ διοίκηση εἶχε εἰσαχθῆ στὸ Βυζαντινὸ Κράτος ἤδη τὸν Ζ' αἰ.¹, ὑπῆρξε ἀποτελεσματικὴ ἀνάγκης καὶ ἐφαρμόστηκε σταδιακὰ. Στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου τὰ πρῶτα θέματα πού μαρτυροῦνται εἶναι τὸ *Θρακῶν* (πιθανῶς μεταξὺ 680-685) καὶ τὸ θέμα *Ἑλλάδος ἢ τῶν Ἑλλαδικῶν* (τὸ 695). Τὸ θέμα *Νικοπόλεως*, πού ἀναφέρει ὁ σ., περιλάμβανε τὴν Ἠπειρο, Ἀκαρνανία καὶ Αἰτωλία ὡς τὴ Ναύπακτο, μαρτυρεῖται στὰ τέλη τοῦ Θ' αἰ. καὶ δὲν εἶχε καμμιά σχέση μετὰ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη. Ἡ Φιλιππούπολη ὑπαγόταν τότε στὸ θέμα *Μακεδονίας* (πρῶτὴ μνεία στὰ 802).

Τὰ σχετικὰ μετὰ τὶς σχέσεις Βυζαντινῶν καὶ Ρώσων ἐπὶ Φωκᾶ καὶ Τσιμισκῆ καθὼς καὶ ἡ σύγκρουση Σβιατοσλάβου καὶ Βυζαντινῶν στὴ Βουλγαρία (σελ. 66 κ.ἑ.) εἶναι ἀποσπασματικά καὶ ἑλλειπῆ καὶ χρειάζονται ἀναθεώρηση ἢ συμπλήρωση στὶς χρονολογίες. Σημειῶνω ἐνδεικτικὰ μερικὲς παραλείψεις ἢ λάθη: Οἱ Βούλγαροι πρέσβεις ἐφθασαν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ εἰσπράξουν τοὺς «εἰθισμένους φόρους» τὸν χειμῶνα τοῦ 965/6 καὶ ὄχι μετὰ τὴ σύναψη εἰρήνης μετὰ τοὺς Ἄραβες (967)· ὁ Σβιατοσλάβος πέρασε τὸν Δούναβι καὶ νίκησε τοὺς Βουλγάρους τὸ 967· ὁ τσάρος Πέτρος πέθανε στὰ 969. Μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Βουλγαρίας, ὁ Τσιμισκῆς ἀπένευε στὸν Βούλγαρο τσάρο τὸν τίτλον τοῦ *πατρικίου*. Γιὰ τὴ συνθήκη εἰρήνης Βυζαντινῶν καὶ Ρώσων (Ἰούλιος 971) θὰ ἔπρεπε ὁ σ. νὰ παραπέμψῃ στὴ μελέτῃ τῆς Irène Sorlin, *Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle*, «Cahiers du Monde Russe et Soviétique» 2 (1961), σελ. 313-360, 447-475 καὶ κυρίως στὴ σελ. 466-7, ὅπου τὸ κείμενον τῆς συνθήκης. Τὸ «θέμα Φιλιππουπόλεως» ἰδρύθηκε πιθανῶτα ἐπὶ Τσιμισκῆ, ὅταν ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Παυλικιανῶν. Ἡ ἰδρυση τοῦ θέματος πρέπει νὰ τοποθετηθῆ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 975-980 (βλ. σχετικὰ Ν. Οικονομιδῆς, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σελ. 260). Ὁ ἀρχαιότερος στρατηγὸς τοῦ θέματος εἶναι ὁ πρωτοσπαθῆριος καὶ στρατηγὸς Κωνσταντῖνος ὁ Πέτρος.

Τὸ τμῆμα τῆς μελέτης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν ὡς τὴν τουρκικὴ κατάκτηση

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἐμφανίσεως τοῦ θεσμοῦ βλ. Δ. Ζακυθινόυ, Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324-1071, Ἀθῆνα 1972, σ. 147. Βλ. καὶ Ἰ. Καραγιαννοπούλου, *Contribution au problème des «thèmes» byzantins*, «L'Hellenisme Contemporain», τ. 10(1956), σ. 455 κ.ἑ. Τοῦ Ἰδίου, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Μόναχο 1959.

(σελ. 80-126) παρουσιάζει μεγαλύτερη συνοχή και ὀρθότερη ἀντιμετώπιση, ἀλλὰ δὲν περιέχει νέες ἐρμηνείες και εὐρήματα. Πάντως παρατηρῶ μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς:

Στὴ σελ. 97 ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἰσαακίου στὴν Φιλιππούπολη «ἐξεφωνήθη πρὸς τιμὴν του λόγος ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Εὐστάθιου», ἀλλὰ δὲν διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν περίφημο μητροπολίτη Θεσσαλονικῆς Εὐστάθιο και ὄχι γιὰ ὁμόνυμο μητροπολίτη τῆς Φιλιππουπόλεως. Σχετικὰ μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ Β' Βουλγαρικοῦ Κράτους (σελ. 90) θὰ ἔπρεπε νὰ διευκρινισθῆ ὅτι ὁ Ἰσαάκιος Β' Ἀγγελοῦ ἐπέβαλε ἑκτακτὴ φορολογία «ἐπὶ τῶν ποιμνίων», ποῦ ἐπληξε τοὺς Βλάχους νομάδες τοῦ Αἴμου, οἱ ὁποῖοι ἐνώθησαν μὲ τοὺς Βουλγάρους κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῶν ἀδελφῶν Πέτρου και Ἀσὲν και ἐπαναστάτησαν. Ἡ Φιλιππούπολη δὲν περιῆλθε στοὺς Βυζαντινοὺς ἐπὶ Μιχαὴλ Η' (σελ. 114), γιὰτι ἤδη εἶχε ὑπαχθῆ στὸ Βυζαντινὸ Κράτος ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας. Στὴ μεγάλη ἀνύπτωξη τῆς Φιλιππουπόλεως τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰ. δὲν μπορεῖ νὰ συνετέλεσε ἡ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ ποῦ παραχώρησε τὸ 1321 ὁ Ἀνδρόνικος Γ' στὶς πόλεις τῆς Θράκης γενικά, ὅπως ὑποθέτει ὁ σ. (σελ. 116), γιὰτι ὁ ἕνας χρόνος ποῦ μεσολάβησε ὡς τὴν κατὰκτηση τῆς ἀπὸ τοῦ Βουλγάρου στὰ 1322 ἦταν διάστημα πολὺ μικρὸ γιὰ νὰ ἐκτελεσθῶν σημαντικὰ ἀποτελέσματα. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως ἦταν στὰ 1344-45 στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν σημαίνει βέβαια, ὅπως ὑποθέτει ὁ σ., ὅτι «ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως ἤδυνάτο νὰ ἀσκή τὰ καθήκοντά του, ἂν και ἡ πόλις εὐρίσκετο ὑπὸ βουλγαρικὴν κατοχὴν» (σελ. 121-2). Μαρτυρεῖ μόνον ὅτι ὁ ἱεράρχης μακρότατα ἦταν ἀκριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα του, στὴν Κωνσταντινούπολη, και φυσικὰ διατηροῦσε τὸν τίτλο και τὸ ἀξίωμα του, περιμένοντας τὴν ἀποκατάσταση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας γιὰ νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ ποιμνίό του.

Τὸ Γ' μέρος τῆς μελέτης ἀναφέρεται στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (σελ. 127-150) και περιέχει δύο κεφάλαια α) σελ. 127-130: Ἡ μητρόπολις τῆς Φιλιππουπόλεως, β) σελ. 130-150: Οἱ μητροπολίται τῆς Φιλιππουπόλεως. Ὅπως ἤδη σημείωσα, δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν δύο κεφαλαίων, γιὰτι τὸ πρῶτο περιλαμβάνει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς πόλεως ἀπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό και ἱεραρχικὴν ἀνάπτυξη, ἐνῶ τὸ δεύτερο ὁ κατάλογος τῶν ἱεραρχῶν τῆς φθάνει ὡς τὸν αἰῶνα μας. Ἴσως ὁ κατάλογος τῶν ἱεραρχῶν ἀπὸ τὸν ΙΕ' κ.ἑ. θὰ μποροῦσε νὰ δοθῆ σὲ Ἐπίμετρο, ὁπότε θὰ ἔπρεπε νὰ λεχθοῦν ἀντίστοιχα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἐκκλησία και τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τῆς πόλεως κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, καθὼς και οἱ τότε σχέσεις μὲ τοὺς Βουλγάρους, ἡ ἀντιμετώπιση τῆς κροσπάθειας ἐκβουλγαρισμοῦ και ἡ σύσταση τῆς βουλγαρικῆς μητροπόλεως—γεγονότα ποῦ ἐκτίθενται ἀποσπασματικὰ και ἐπ' εὐκαιρία στὴν ἀναγραφὴ τῶν μητροπολιτῶν.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐκτίθενται πολὺ συνοπτικὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἐκκλησία και τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τῆς πόλεως, ποῦ ἦταν ἀρχικὰ ἐπισκοπὴ και ἀπὸ τὸ 451 ἔγινε μητρόπολη. Θὰ ἔπρεπε νὰ λεχθοῦν περισσότερα γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τῆς πόλεως—ποῦ οἱ ἀπαρχές του τοποθετοῦνται ἤδη στὸν Α' αἰ.¹ και ὄχι στὸν Γ' αἰ.—, ὅπως και γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς, τὴ στάση τῆς ἀπέναντι στὶς αἱρέσεις τῶν πρώτων αἰῶνων (ἀρειανομο κ.λ.), τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Μανιχαϊσμοῦ και Βογομιλισμοῦ και τῶν ἐκεῖ ἐγκαιροστημένων Σύρων Ἰακωβιτῶν και Παυλικιανῶν. Ἐπίσης τὰ σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς Φιλιππουπόλεως στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία τοῦ Πατριαρχείου εἶναι σύντομα και ἑλλιπῆ. Σημειῶνω ὅτι κατὰ τὸν Συνέδημο τοῦ Ἱεροκλέους (535), τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως περιελάμβανε ἑξῆ διοικήσεις. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἡ Θρακικὴ εἶχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐπο-

1. Βλ. σχετικὰ τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ R. J a n i n, La hiérarchie ecclésiastique dans la diocèse de Thrace, REB, τ. 17 (1959), σ. 136-149 και ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Φιλιππούπολη σ. 143-144.

χῆ τοῦ Διοκλητιανοῦ 6 ἐπαρχίες: Εὐρώπης, Ροδόπης, Θράκης, Αἰμιμόντος, Μυσίας καὶ Σκυθίας. Τῆς *επαρχίας Θυράκης* ἔδρα ἦταν ἡ Φιλιπποῦπολη (βλ. E. Honigmann, *Le Synek-démos d'Hiérokklès et l'opuscule géographique de Georges de Chygre*, Βρυξέλλες 1939, κυρίως σελ. 12-14).

Στὸν κατάλογο τῶν μητροπολιτῶν (σελ. 130-150) ἡ ἀναγραφὴ εἶναι ἀρκετὰ ἐνημερωμένη. Παρατηρῶ ὅμως ὅτι δὲν ἔχει γίνεи σαφῆς διάκριση ἀνάμεσα στοὺς τίτλους *ἐπίσκοπος* καὶ *μητροπολίτης* (οἱ ἱεράρχες Φιλιππουπόλεως ὡς τὸ 451 ἦταν ἐπίσκοποι καὶ δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζονται μητροπολίτες: βλ. σελ. 131-32). Ἐπίσης δὲν ἔχει γίνεи διάκριση ἀνάμεσα στὸν γενικὸ τίτλο τοῦ ἐπισκόπου τῶν ἀποστολικῶν χρόνων καὶ στὸν ὀμώνυμο τίτλο τοῦ Πατριαρχείου, ποὺ ἀντιπροσωπεύει συγκεκριμένο ἀξίωμα καὶ ὀρισμένη θέση μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία (βλ. π.χ. σελ. 130 τὴν περίπτωση τοῦ Ἐρμά, ποὺ ἀναφέρεται ὡς ἐπίσκοπος Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο—ὅταν δηλ. δὲν εἶχε ἀκόμη ἰδρυθῆ ἡ ἐπισκοπὴ Φιλιππουπόλεως καὶ δὲν εἶχε διαμορφωθῆ ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις καὶ ἱεραρχία).

Ἐπίσης ὅσες φορὲς—κι αὐτὸ γίνεται συχνά (βλ. καὶ σελ. 136, 138)—ὁ σ. δὲν ἀντλεῖ γιὰ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὶς πηγές, ἀλλὰ βασίζεται σὲ σύγχρονες μελέτες, ὅφειλε νὰ ἐλέγξει τὶς μαρτυρίες, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ ὄνόματα καὶ τὴ χρονολογία, γιὰτὶ κάποτε ὁ ἴδιος ἱεράρχης μνημονεύεται στὸν κατάλογό του σὲ δύο διαφορετικὲς ἐποχές, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ σ. βασίστηκε τὴ μὴ φορὰ κανονικά σὲ βυζαντινὴ πηγὴ καὶ τὴν ἄλλη σὲ σύγχρονο βοήθημα. Ἔτσι ὁ Σ ι λ β α ν ὄ ς, ἐπίσκοπος (καὶ ὄχι μητροπολίτης) Φιλιππουπόλεως στὰ 381 κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Σωκράτους τοῦ Σχολαστικοῦ, ἀναφέρεται ἔναντι λανθασμένα στὰ 425 μὲ βάση τὸν κατάλογο τοῦ Ἀνθίμου Ἀλεξούδη (ἐκδ. 1891). Ἐπίσης ἐνῶ στὰ 1166/70 μὲ βάση διπλωματικὲς πηγές ὁ σ. σημειώνει ὀρθῶς ὡς μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως τὸν *Βασίλειο Μέγιστο* (Μέγιστος εἶναι παθνώματα πατρῶνυμο κατὰ τὸν V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, VI/I, l'église, Παρίσι 1963, ἀρ. 686 σημ.), στὰ 1185 ἀναφέρει τὸν μητροπολίτη Μέγιστο μὲ βάση πάλι τὸν Ἀλεξούδη, ἐνῶ εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ἱεράρχη, ποὺ ὁ Ἀλεξούδης χρονολόγησε λανθασμένα. Στὴ σελ. 132 τὸ ἔτος 1091 πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ 1092 (βλ. Laurent, *Corpus*, ἀρ. 687. V. Grumel, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, ἀρ. 963, 965). Στὴ σελ. 134 τὸ ὄνομα Ἐλάχιστος εἶναι χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία ἐπιθετὸ—πολὺ συνηθισμένο ἄλλωστε στὴν ἐκκλησιαστικὴ φρασεολογία: ὁ *τάδε ἐλάχιςτος* ἐπίσκοπος ἢ *μητροπολίτης* ἢ *μοναχός* κλπ.—καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ γιὰ κύριο ὄνομα (Ἄνομα Ἐλάχιστος δὲν ὑπάρχει): Τὸ ὄνομα τοῦ ἱεράρχη ἀπλούστατα λείπει ἀπὸ τὴν κατεστραμμένη σφραγίδα, ὅπως ρητὰ ἀναφέρει ὁ V. Laurent (*Corpus*, ἀρ. 686). Ἐπίσης τὴ σελ. 134 ὁ ἴδιος ἀνόνομος μητροπολίτης «ἐλάχιστος» πρέπει νὰ χρονολογηθῆ τὸν Ι' / ΙΑ' αἰ. καὶ ὁ Νῶε στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (Laurent, *Corpus*, ἀρ. 686, 688) καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ καταχωρισθοῦν καὶ οἱ δύο στὴ σελ. 133 πρὶν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο. Στὸν κατάλογο πρέπει νὰ προστεθοῦν δύο ἀνόνομοι μητροπολίτες, ποὺ ἀναφέρονται ὁ ἓνας στὰ 1114 (βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν (1081-1185), «Θεολογία» 19 (1941-48), σελ. 5-17) καὶ ὁ δεύτερος στὰ 1205 (βλ. σελ. 106), ποὺ ὁ σ. ἀναφέρει στὸ ἱστορικὸ μέρος τῆς μελέτης του. Ὅσο γιὰ τὸν μητροπολίτη Νικόλαο ποὺ ἀναφέρεται στὰ 880 (σελ. 132), ὁ L. Petit, *Un nouvel Oriens Christianus*, «Échos d'Orient» 3 (1899-1900), σελ. 326-333, ἀπέδειξε ὅτι κατὰ λάθος εἶχε ἀποδοθῆ ἀπὸ τὸν M. Le Quien (ὅπου παραπέμπει ὁ σ.) στὴν Φιλιππούπολη καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ μητροπολίτη Φιλίππων. Ἐπίσης ἀμφισβητεῖται ἂν ὁ Θεόδωρος ποὺ ἀναφέρεται στὰ 1156 ἦταν μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως ἢ Φιλίππων (βλ. P. Lemerle, *Philippes*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 272).

Τῆς μελέτης προηγείται ἐκτενὴς *βιβλιογραφία* (σελ. 13-25) μὲ ἀναγραφὴ τῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἀρκετὰ ἐνημερωμένη. Θὰ εἶχα ὅμως νὰ παρατηρή-

σω τὰ ἀκόλουθα: 1) Στις πηγές ὁ σ. δὲν παραπέμπει πάντοτε στὴ νεότερη καὶ δόκιμη ἔκδοση (π.χ. ἡ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνους ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθῆ στὴν ἔκδοση Κ. De Boor, τόμοι Α'-Β', 1883-5 καὶ ὁ Σφραντζῆς γιὰ τὰ δύο πρῶτα βιβλία στὴν ἔκδοση Λειψίας 1935. 'Η Ἄννα Κομνηνὴ στὴν ἔκδοση Β. Leib, Παρίσι ἐκδ. Budé 1937-45 κ.ά.). Τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων δὲν ἔπρεπε νὰ σημειώνωνται συγκεκριμένα (ὄχι 'Α. Κομνηνὴ ἢ Ν. Χωινιάτης καὶ κυρίως ὄχι Κ. Πορφυρογέννητος!). Στὴν ἀναγραφὴ τῶν τίτλων τῶν ἑλληνικῶν ἔργων δὲν ὑπάρχει ὀμοιογένεια: ὅταν πρόκειται γιὰ ἑλληνικὴς πηγὴς οἱ τίτλοι ἔπρεπε νὰ δίνωνται ἑλληνικά (π.χ. Προκοπίου, «Ἐπεὶ τῶν Πολέμων» καὶ ὄχι «De Bellis»—ἐνῶ πρὸ κάτω σημειώνεται τοῦ ἴδιου «Περὶ Κτισμάτων», ἑλληνικά). Παρατηροῦνται ἐπίσης ὀρισμένες βασικὲς παραλείψεις: π.χ. δὲν ἀναφέρεται ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, ἐνῶ χρησιμοποιεῖται στὴ μελέτῃ (ὅπου παρέχεται στὴν σειρά τῆς Βόννης, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε στὴν ἐκδ. De Boor, Λειψία 1887) καὶ δὲν μνημονεύεται τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Ε. Honnigman, Le Synek-démos d'Hiéroklos et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, Βρυξέλλες 1939—πηγὴ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκησιν τῶν πρώτων χρόνων.

β) Στὴ βιβλιογραφία, ἡ ἀλφαβητικὴ κατάταξη μὲ βάζο τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο εἶναι δύσχρηστη, γιὰ τὸ περισσότερα δημοσιεύματα εἶναι γραμμένα σὲ λατινογενεῖς γλώσσες: ἔτσι π.χ. στὸ Κ. ἔχουν καταχωρισθῆ ὁ Du Cange, Chalandon, Cancova (προφ. Tsankova), Crusius, κ.ά. καὶ τὸ F καὶ Η ἔχουν καταχωρισθῆ στὸ τέλος σὰν Φ καὶ Χ! Ὁρισμένες βιβλιογραφικὲς παραλείψεις σημειώσα παραπάνω στὶς ἐπὶ μέρος παρατηρήσεις μου.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς παρατηρήσεις περιεχομένου ἢ μεθόδου, σημειῶνω πολλὰ ἀβλεπτήματα στὴν ἀπόδοση ὀνομάτων καὶ ὄρων καθὼς καὶ στὴ διατύπωση. Ἔτσι ὁ γνωστός μέγας ζουπάνος Στέφανος Νεμάνια ἔγινε τσοπάνος (!) τῆς Σερβίας (σελ. 97), (ζουπάνος τίτλος ἀπὸ τῆ σλαβικὴ λέξι ζούπα=ὁμάδα, φατρία). Συχνὰ ὀνόματα καὶ ὄροι δὲν ἀποδίδονται στὸν ἑλληνικὸ ἢ βυζαντινὸ τους τύπο, ἴσως γιὰ τὸ σ. ἀντλεῖ ἀπὸ ξενόγλωσση βιβλιογραφία: βλ. π.χ. «ὁ πάπας Urban Β'» (σελ. 80 κ.ά.), «ὁ Ἀλέξιος ἀπέστειλε nuntia» (σελ. 81 κ.ά.). Πολλὰ τοπωνύμια ἀποδίδονται λανθασμένα στὰ ἑλληνικά, ὅπως π.χ. Δάμπολις (σελ. 75) ἀντὶ Διάμπολις, Σεστός (σελ. 88) ἀντὶ Σηστός.

Ἐπίσης ὁ σ. χρησιμοποιεῖ συχνὰ σύγχρονη ὀρολογία γιὰ νὰ ἀποδώσῃ βυζαντινοὺς θεσμούς: π.χ. ἀναφέρει τὸν φ ρ ο ὑ ρ α ρ χ ο ἢ δ ι ο ι κ η τ ῆ τοῦ θέματος Φιλιππουπόλεως (σελ. 92 καὶ ὑποσ. 74· πρβλ. καὶ σελ. 99, 100, 126), ἐνῶ πρόκειται γιὰ τὸν «δοῦκα καὶ ἀναγραφεὰ τοῦ θέματος», ἢ λανθασμένη ὀρολογία: π.χ. ὁ Καβάσιλας δὲν ἦταν σ α κ ε λ λ ι ο ς (σελ. 122), ἀλλὰ «ἐπὶ τὸν σακελλίου».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τεχνικὸ λεξιλόγιο, καὶ ἡ διατύπωση εἶναι συχνὰ ἀτυχῆς καὶ κάποτε οἱ γραμματικοὶ τύποι λανθασμένοι. Ἐνδεικτικὰ παραπέμπω στὴ σελ. 52 (ἡ παραπόθησαν), σελ. 64 (ἡναγκάσθη νὰ ἐκκενώσῃ τὸν αυτοκρατορικὸν θρόνον), σελ. 93 (διὰ τῶν ἐπιστολῶν του ...μετὰ τῶν ὁπίων (ἀντὶ διὰ τῶν ὁπίων) παρότρυνε αὐτόν), σελ. 99 (ἐδολοφονήθη ἀκολουθηθεὶς εἰς τὸν θρόνον), σελ. 125 (διὰ πάντα=διὰ παντός) κ.ά.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Θ. Βλάχου, παρὰ τὴν προσπάθεια καὶ τὴ μελέτῃ τοῦ πλοῦστο ὕλικου, παρουσιάζει βασικὰ μειονεκτήματα, ὅπως εἶναι ἡ ἐλλειψη κριτικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου καὶ ἡ φραστικὴ δυσχέρεια, ἐνῶ συγχρόνως δὲν κατάρθρωσε νὰ καλύψῃ τοὺς βασικοὺς στόχους γιὰ μιὰ συνθετικὴ παρουσίασιν τῆς ἱστορίας τῆς Φ., οὔτε νὰ ἐπιλύσῃ ἐπὶ μέρους προβλήματα τῆς ποῦ ἀπαιτοῦσαν εἰδικὴ ἔρευνα. Ἡ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς Φιλιππουπόλεως παραμένει πάντοτε αἰτήμα τῆς ἐπιστήμης.